

Het gewicht van woorden

Cees Hertogh¹

Al sinds Plato buigen filosofen zich over de vraag hoe woorden hun betekenis krijgen en in welke mate mensen daar controle over hebben. Kunnen wij bijvoorbeeld – als het gaat om woorden die er echt toe doen – zelf bepalen welke betekenis wij daaraan hechten? En om die vraag op het domein van dit tijdschrift te betrekken: hoe zit dat met termen als ‘oud’, ‘kwetsbaar’, ‘vitaal’, ‘dement’, of ‘fragiel’, woorden die tevens waarden vertolken met een brede maatschappelijke impact?

Aan het debat over deze vragen levert Lewis Carroll een prikkelende bijdrage bij monde van Humpty Dumpty. In *Through the looking-glass and what Alice found there* doet dit eivormige mannetje enkele eigenzinnige uitspraken waar Alice door overrompeld lijkt:¹

“Als ik een woord gebruik,” sprak Humpty Dumpty op nogal honende toon, “betekent het gewoon wat ik verkies dat het betekent – niet meer en niet minder.”

“De vraag is”, zei Alice, “of u dat kunt, woorden zoveel betekenissen geven.”

“De vraag is”, zei Humpty Dumpty, “wie de baas is – punt uit.”

En om die machtsaanspraak verder kracht bij te zetten licht hij toe: “Wanneer ik een woord zo hard laat werken, (...) betaal ik het altijd extra.”

Hoezeer deze zienswijze van Humpty Dumpty ook moge bevreemden, hij sluit eigenlijk wonderwel aan bij het individualisme in onze cultuur en vindt steun in taaltheorieën van filosofen die dit individualisme hoog in het vaandel dragen. Taal wordt in zulke visies gepresenteerd als een instrument dat door het individu zelf gecreëerd kan worden. Het correlaat van die gedachte is, dat de mens zijn eigen betekenissen kan scheppen en zich daarbij niets aan anderen gelegen hoeft te laten liggen: over mijn eigen zaken beslis ik zelf, ik ben – in de diepte van mijn eigen innerlijk – mijn eigen betekenisgever. In het maatschappijbeeld dat bij dit individualisme hoort, accepteren en respecteren we met elkaar een aantal omgangsregels die er vooral

---

1 Prof. dr. Cees M.P.M. Hertogh | hoogleraar ouderengeneeskunde & ethiek van de zorg, afdeling ouderengeneeskunde Amsterdam UMC

toe dienen individuen in staat te stellen hun eigen belangen na te jagen en schepper te zijn van hun eigen, private betekeniswereld. Alsof dat waar zou kunnen zijn...

De tegenwerping van Alice, dat Humpty Dumpty zijn beschikkingsmacht over de betekenis van taal schromelijk overdrijft, vindt waarschijnlijk bij veel mensen instemming. Immers, wij leren onszelf interpreteren en waarderen doordat anderen ons inwijden in een taalgemeenschap en een betekeniswereld die niet van onszelf afhankelijk is. Of, zoals de Canadese filosoof Charles Taylor het formuleert in *Bronnen van het Zelf*, wij zijn ingebed in “netwerken van gesprek” en alleen door die verbondenheid en uitwisseling met anderen kunnen we weten wat we bedoelen en onze ‘eigen’ taal gaan spreken.² Zelfs Socrates kon zijn kritische standpunten alleen maar aan zijn tegenstanders opdringen door hún taal te spreken. Mijn speelruimte om nieuwe betekenissen tot stand te brengen – of om mij niets gelegen te laten liggen aan heersende betekenissen – is ten diepste dan ook zeer beperkt.

Dit betekent tweeërlei. Ten eerste dat woorden ertoe doen - en ook wat met mij doen. En ten tweede dat betekenissen wel kunnen veranderen en verschuiven, maar dat dit trage processen zijn die een lange adem en inspanning van velen vragen. En niet alleen inspanning, maar ook bereidheid, zeker als het gaat om diepliggende betekenissen die raken aan vragen over wat het leven zinvol maakt en de moeite waard om geleefd te worden. Dat soort vragen brengen door hun aard onderscheidingen met zich mee tussen wenselijk en onwenselijk, beter of slechter, hoger of lager, goed en kwaad, onderscheidingen die niet van onze eigen keuzes, intenties of verlangens afhankelijk zijn, maar op grond waarvan die eigen keuzes, intenties en verlangens kunnen worden beoordeeld. Taylor, die ik hier volg, schrijft in dit verband: “Dus al acht men het geen vergrijp dat ik een leven leid dat het niet echt waard is om geleefd te worden of dat geen vervulling biedt, ik word, als ik als zodanig word beschreven, in de naam van een bepaalde maatstaf te licht bevonden, een maatstaf die ik zou moeten erkennen en die onafhankelijk is van mijn eigen voorkeuren.”³

Dit klinkt mogelijk erg abstract, maar het hier gestelde over taal en betekenis laat zich heel goed illustreren aan onze omgang met dementie, een fenomeen dat iedereen in onze vergrijzende samenleving raakt en aangaat. Dementie refereert rechtstreeks aan de vraag wat leven de moeite van het leven waard maakt en genereert sterke morele waarderingen. Die waarderingen uiteten zich in verhalen over dementie als een degeneratie van het menselijk bestaan en als een (mens)onwaardige levensstaat, waarvoor euthanasie een passende en gerechtvaardigde oplossing kan bieden. Binnen de zienswijze van Humpty Dumpty zal die betekenisgeving mij geenszins hoeven raken als ik een andere mening ben toegedaan, of net de diagnose dementie heb gekregen. Ik blijf in die visie immers baas over mijn eigen innerlijk en betekenis-

geving. Zo wordt het ook ingekleed in het maatschappelijk debat: euthanasie is een vrije keuze, ieder heeft recht op zijn eigen visie en het gaat niet om menselijke waardigheid in algemene zin, maar om mijn persoonlijke visie daarop, mijn “persoonlijke waardigheid”.⁴ Toch legt dit verhaal over dementie wel degelijk een morele maatstaf aan die zijn uitwerking niet mist op mensen met dementie. Het leidt tot een sociale representatie van dementie, die door Tom Kitwood is geduid als een belangrijke bron van wat hij omschrijft als ‘malignant social psychology’: sociale interacties die de zelfwaardering van iemand met dementie ondermijnen en hem als persoon buitenspel zetten.^{5,6} In dit verhaal over dementie passen woorden als ‘dementerenden’ en ‘gedragsgestoorden’.

Het heeft decennia geduurd alvorens deze woorden concurrentie hebben gekregen van andere: ‘mensen met dementie’ en ‘mensen met onbegrepen gedrag’. Die woorden zijn onderdeel van een ander verhaal, namelijk dat van een persoonsgerichte benadering en een dementievriendelijke samenleving, een verhaal dat minder luidruchtig verteld wordt dan het eerste, maar evenzeer verbonden is met een morele waardering van dementie. Dat er zo’n veertig jaar passeerden vooraleer onder zorgverleners de term ‘dementerenden’ is vervangen door ‘mensen met dementie’ – zij het nog steeds niet consequent en generiek – is een goede illustratie van de traagheid waarmee betekenisveranderingen tot stand komen en het belang van gezamenlijkheid in het verwezenlijken daarvan. Alleen een moderne Socrates volstaat niet. Nieuwe woorden die betekenisverschuivingen kunnen voortbrengen zijn het meest kansrijk als ze in een taalgemeenschap worden opgenomen en wanneer hun directe verbondenheid met de bedenker of bedenkers op de achtergrond raakt. Het gaat dan natuurlijk niet zozeer om het woord op zich, maar om het achterliggende verhaal – in het voorbeeld het verhaal over dementie. We moeten hier dus niet denken aan woorden als graaiflatie of klimaatklever, ook al werden die in 2023, respectievelijk 2022 tot woord van het jaar gekozen en ook niet aan de vele neologismen waarmee Koot en Bie onze taal verrijkt hebben. Het gaat evenmin om ordinare scheldwoorden, hoewel: in sommige gevallen toch wel. Zo worden veel, op zich niet leeftijdgebonden scheldwoorden sterker aangezet door het woord *oud* eraan toe te voegen; denk aan oud wijf, ouwe lul, of oude viezerik (in het Engels: dirty old man). Het scheldwoord wint aan kwetsend vermogen doordat het zich verbindt met een ‘ageistisch’ motief en daarmee verwijst het wel degelijk naar diepliggende betekenissen en waarderingen inzake leeftijd en ouderdom. Ageïsm is de term die Robert Butler, naar analogie van de term racisme, in 1969 muntte ter aanduiding van de negatieve stereotypering van ouderen en daarmee verbonden institutionele praktijken. Er bestaat hiervoor tot op de dag van vandaag geen goed Nederlands woord, want de term leeftijdsdiscriminatie raakt geenszins de kern van waar het hier om gaat. Die kern, de diepliggende betekenis waar ageïsm in wortelt, is een verhaal

over de zinledigheid van een ouderdom in afhankelijkheid, van een ouderdom die we sinds Laslett zijn gaan aanduiden als die van de vierde levensfase, scherp te onderscheiden van de derde levensfase, die van de vitale ouderdom. Ook dit verhaal brengt sterke morele waarderingen voort. Denk aan het vertoog over voltooid leven, eerder aangeduid als levensmoeheid en daarvoor als klaar met leven, gedragen door vitale ouderen die ijveren voor het recht op (hulp bij) een zelfgekozen dood eer de val van de ouderdom dichtslaat.

Dit vertoog is een scherpe articulatie van de zinloosheid van de hoge ouderdom. Terwijl Butler zich stoorde aan de negatieve bejegening van ouderen in de gezondheidszorg, maar ook breder in de samenleving, bezorgt dit ageism van vitale baby boomers paradoxale steun aan de diepliggende betekenis die hij ter discussie wilde stellen.⁷ De vraag is of er ook woorden zijn die refereren aan een ander verhaal over ouder worden met afhankelijkheid, dat evenzeer waard is om verteld te worden en dat tegenwicht kan bieden aan het diepgewortelde ageism in onze samenleving. Het is op zijn minst een opgave voor de (multidisciplinaire) ouderengeneeskunde om zulke woorden te ijken en ingang te doen vinden opdat dit verhaal verteld kan worden. Kwetsbaarheid, veerkracht, adaptatie, verbondenheid en solidariteit kunnen kernwoorden zijn in dat verhaal. Maar als gezegd: betekenisverschuiving en het tot stand brengen van nieuwe betekenissen is een traag proces dat medewerking vraagt van velen. Dus is het zaak om snel en stevig te investeren in woorden met gewicht voor een betekenisvolle ouderdom, want die hebben we als ouder wordende mensen hard nodig. Wij heten immers niet Humpty Dumpty.

Referenties

1. Carroll L. *Through the looking glass and what Alice found there*, vertaald door Nicolaas Matsier: *De Avonturen van Alice in wonderland en Achter de spiegel en wat Alice daar aantrof*. Amsterdam, Boekerij bv, 2016, p 246.
2. Taylor Ch. *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*. Rotterdam, Lemniscaat, 2007. Oorspronkelijke titel: *Sources of the self: the making of the modern identity*, Harvard University Press, 1989.
3. Taylor Ch. a.w., p 40.
4. Van Gennip IE, Pasman HRW, Oosterveld-Vlug, MG, Willems DL, Onwuteaka-Philipsen BD. How dementia affects personal dignity: a qualitative study on the perspective of individuals with mild to moderate dementia. *J Gerontol B Psychol Sci Soc Sci*. 2016;71(3):491-501.
5. Kitwood T. *Dementia reconsidered: the person comes first*. Buckingham Open University Press, 1997.
6. Hertogh CPM. *Je krijgt er zóveel voor terug! Aspecten van een belevingsgerichte ethiek bij dementie*. NWO Ethiek & Beleid / EMGO, Amsterdam, 2004.
7. Hertogh CPM. Oud en der dagen zat? Moderne doodsproblematiek en ouderdom. In: Delden JJM van, Hertogh CPM, Manschot HAM (red). *Morele problemen in de ouderenzorg*. Assen, Van Gorcum, 1999, p 203-26.